

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕЇ

УДК 321.015 (342.3)

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-1

Б.А. БАРАБАШ,

кандидат юридичних наук,

радник президента Українського союзу промисловців і підприємців (м. Київ)

ORCID: 0000-0002-2611-4044

ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ АЗІАТСЬКОГО, ЗАХІДНОГО ТА АФРИКАНСЬКОГО ШЛЯХІВ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

У даній статті автор зробив спробу виявити загальні закономірності виникнення держави та розглянув три теорії (азіатська, західна та африканська), які відомі сучасній науці. З цією метою здійснений аналіз класичних джерел, що завжди є не тільки важливим, а й корисним, бо саме в цьому контексті представляється особливим аналіз філософських робіт, присвячених виникненню держав, – він надає сучасній науці можливість порівняти свої дослідження з найвищим рівнем світової наукової думки.

Доводиться, що видатні філософи та правознавці присвятили вивченню проблеми виникнення держави та права багато наукових праць. Однак треба констатувати, що у сучасному світі спостерігається декілька зверхнє відношення до подібних фундаментальних робіт. Вважається, що тенденції, притаманні сучасному етапу розвитку цивілізації, з їх швидкістю та багаторівневою глобалізацією, роблять філософський спадок або непотрібним, або не актуальним. Авторська ж позиція базується на тому, що подібна точка зору не має нічого спільного з науковим підходом – бо нове, як відомо, з'являється тільки на базі вже існуючих знань та досвіду. Адже, ще цар Соломон казав про це: «Що було, те і буде, і що відбувалося, те і буде відбуватися, і нема нічого нового під сонцем. Буває, що каже людина: «Дивись, це нове!», – а це було вже раніше, до нас»».

Отже, наукова новизна статті полягає в тому, що автор розглядає науково-філософські аспекти виникнення держави з нових позицій. Тому різноманітні джерела посилань, оригінальний погляд на проблему можуть стати цікавими та корисними для читача та дослідника. Разом з тим, комплекс знань щодо виникнення держави не обмежується тим матеріалом, який наводить автор, бо він є безмежний. Але представляється дуже важливим розгляд саме основних теорій та тенденцій, що викладені у статті. Вони можуть надати поштовх для вирішення сучасних задач державотворення та відповіді на виклики часу.

Ключові слова: держава, філософія, теорія держави і права, теорії походження держави.

Постановка проблеми. Труднощі, які періодично виникають у формуванні феноменології демократичної правової державності, а фактично у державотворенні, мають чимало причин. Однією з них ми вважаємо недостатній рівень вивчення, розуміння і використання базової, класичної наукової спадщини, яку залишили нам політичні філософи минулого. Саме тому у даній роботі автор зробив спробу розглянути три класичні теорії виникнення держави. Крім того, ним було проаналізовано загальні закономірності цього історико-правового явища.

Аналіз досліджень та публікацій. У своєму дослідженні автор проаналізував класичні теорії виникнення держави, доктринальні позиції їх засновників (Соломон, Аристотель, Гегель) та апологетів, зробивши на підставі їх аналізу певні висновки.

Метою статті є спроба системного аналізу теоретичних позицій вчених минулого, їх філософського спадку та вивчення можливості його удосконалення в контексті сучасного стану державотворення.

Виклад основного матеріалу. Необхідно наголосити на тому, що феноменологія державності прийшла на зміну родоплемінному устрою первісного суспільства. Це сталося тоді, коли первісна рівність і первинна суспільна форма власності в результаті суспільного розподілу праці призвели до збільшення продуктивності праці, появи надлишкового продукту, зародженню приватної власності і розшаруванню суспільства. Треба зазначити, що дане твердження у наш час дуже рідко зустрічає гідне наукове опонування. Тому у даному дослідженні ми розглянемо деякі особливості, що проявилися та визначилися в процесі аналізу профільної проблематики.

Є загальновідомим, що первіснообщинному ладу були притаманні колективна влада та родові звичаї, як соціальні норми, які регламентували, регулювали, детермінували і модернізували поведінку людей. Характерними особливостями даного періоду розвитку суспільства нам представляються відсутність феноменології публічної влади, як відокремленого і такого, що стоїть над суспільством, особливого апарату примусового впливу. В управлінні справами роду, у тому чи іншому ступеню, приймали участь всі його дорослі члени. Вони здійснювали функції управління на основі рівноправності. Життєво важливі питання буття вирішувалися на загальному зібранні роду. Воно було і вищою судовою інстанцією.

Поступово, під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів, первинні колективістські виробничі відносини стали видозмінюватися та руйнуватися. До даних факторів необхідно віднести наступні:

1. Відбулися три великі суспільні поділи праці на скотарство, ремісництво та землеробство;

2. Утворилася група людей, що були зайняті виключно обміном та торгівлею (купці); поступово удосконалювалися знаряддя праці, що призвело до росту її продуктивності. По мірі цього зростання почав створюватися значний додатковий продукт. Саме з даного часу виникають об'єктивні умови для утворення і утримання великої групи людей, що спеціалізуються виключно на виконанні суспільно значущих функцій контролю та управління (апарат). Отже, ця група людей безпосередньої участі у суспільному та індивідуальному виробництві матеріальних благ вже не приймала.

Прогресуючі види суспільного розподілу праці змінювали зміст і форми організації громадського життя в сімейно-родових громадах і племенах. Родоплемінна структура взаємних зв'язків поступово ставала суттєво ускладнюючою. Також поступово став затверджуватися розподіл соціальних функцій. Наприклад, в германських племенах часів Цезаря і Тацита всі члени громади чи племені обробляли землю, пасли худобу, приймали участь у військових походах, ходили на народні збори. Пізніше, до V–VI ст. н. е., коли завойовники-германці розселилися на великих територіях, положення змінилося. Війни велися тепер в далечині від місць їх постійного проживання, багато з общинників не бажали приймати участь у дальніх походах. Це призвело до утворення групи людей, чиїм основним заняттям було ведення війни. Поступово чисельний ріст дружини збільшувався. Як і збільшувалися необхідні витрати на її утримання. Збільшувалася також й кількість осіб, що були наближеними до правителя. В окрему групу відокремилися

служителі культу.

Отже, члени громади, що раніше займалися всіма справами племені і роду, в силу природного розвитку обставин, вимушені були зосередити свої зусилля на певному виді діяльності. Суміщення військових та господарських функцій ставало об'єктивно все менш можливим. Подібна спеціалізація соціальних функцій призвела до появи значної групи людей, що не приймали участі у створенні матеріальних благ. І таких індивідуальних, спеціалізованих груп ставало все більше. Одні члени племені вирощували врожай та полювали, інші воювали, хтось священнодіяв, а інші – виконували виконавчо-розпорядчі, судові та поліцейські функції, тобто функції державного управління. Діяльність подібних соціальних груп, за своєю суттю, уособлювала державну владу. Загальна рівність, притаманна родоплемінним структурам, йшла все далі у минуле. Сепаратизація суспільних функцій об'єктивно стимулювала розвиток процесу накопичування та концентрації багатств. Причому, подібні явища відбувалися в дуже вузькому привілейованому шарі членів племені, що також сприяло посиленню суспільної нерівності і появі приватної власності. Особи, які були причетні до влади, збільшували свою власність. На основі приватної власності, а також для її захисту, можновладці посилювали експлуатацію найбідніших прошарків суспільства.

Еволюційний перехід від первіснообщинного устрою до державної організації суспільства супроводжувався, по-перше, утворенням реально формалізованих територіальних громад і, по-друге, виникненням і розвитком укріплених міст. Міста виникали, як центри племінного життя. Склад територіальної громади характеризувався вже не спорідненими зв'язками та відношеннями, а простим, ситуативним розселенням людей у даній місцевості. Отже, поняття території, як джерела надходження матеріальних благ, стало важливим фактором процесу формування феноменології державності.

Наведена фактологія дає можливість стверджувати, що основними відмінностями органів управління первіснообщинного суспільства від структур держави, які тільки формувалися, були наступні:

1. *Виникнення окремого, вузько корпоративного прошарку суспільства, який здійснював функції публічної влади.*

Деяка подібність публічної влади існувала і в первісному суспільстві. Однак влада того періоду виражала інтереси всього суспільства в цілому, і не була відокремлена від нього. В здійсненні функцій управління участь брав весь рід чи плем'я. На відмінність від цього, у державі влада належить вузькому колу осіб, і є їх виключною прерогативою. Здійснення функцій державного управління провадиться державним апаратом. Владна структура представляє собою уособлену групу людей, що займаються управлінням і не беруть участь в суспільному виробництві. Владна структура, що складається з управлінців та апарату, виражає інтереси не всього суспільства, а невеликої його частини, класу, соціальної групи, а нерідко і власні інтереси членів структури. Рішення суспільно значущих задач у даній групі характеризуються другорядністю та відносним характером.

2. *Виникнення територіальних громад.*

В первісному суспільстві всі його члени відносилися до того чи іншого роду чи племені. Розкладання первіснообщинного устрою привело до посилення міграції людей. В умовах утворення держав населення вже не диференціювалося по ознаках приналежності до відповідного роду, а відрізнялося по територіальній ознаці середовища проживання. Це було пов'язано і з необхідністю стягнення податків, і з необхідними умовами оптимізації управління.

У міру формування держави визначилися і сформувалися її істотні ознаки організації, які були відмінні від тих, що існували в первіснообщинному суспільстві. До даних ознак відносяться наступні:

1. Держава виступає єдиною організацією влади на даній території. Жодна інша організація, – ані військова, ані політична, ані громадська, не обіймає всього населення. Кожна людина, вже в силу тільки свого народження, встановлює певний правовий зв'язок з державою, становлячись її підданим чи громадянином, набуває, з одного боку, обов'язок підкорятися державно-владним велінням, а з іншого, – має право на заступництво та захист з боку держави.

2. Держава володіє зовнішнім та внутрішнім суверенітетом. Тобто, незалежністю від інших держав у міждержавних стосунках, і незалежністю від будь-якої іншої влади всередині держави, верховенством по відношенню до будь-яких інших організацій.

3. Держава має в наявності спеціальний апарат примусу. Тільки держава включає до своєї інституційної інфраструктури суди, прокуратуру, поліцейські органи, а також матеріальні придатки у вигляді армії, тюрем та іншого. Ці структури забезпечують реалізацію державних рішень, у тому числі, по необхідності, й у примусовому порядку.

4. Тільки держава, а точніше, її органи законодавчої та виконавчої влади, їх посадові особи від її імені, мають право видавати обов'язкові для загального виконання закони, укази, постанови та інші нормативні акти.

Вказані ознаки держави мають загальний, позачасовий характер. Тому, саме у такому аспекті, необхідно й розглядати і основні закономірності виникнення держави, тобто такі, що є загальними для будь-якого регіону.

Виникнення держави стало закономірним, об'єктивно зумовленим результатом природного розвитку первісного суспільства. Цей розвиток включає низку напрямків, і, перед усім, удосконалення економічних і виробничих відношень, які пов'язані з ростом продуктивності праці і появою надлишкового продукту. Укрупнення організаційних структур суспільства, спеціалізація управління, а також зміни у нормативному регулюванні, які відображали ці об'єктивні процеси, привели до формування нової суспільної структури, – держави. Згадані напрями розвитку суспільства є взаємо зв'язаними та взаємообумовленими (взаємно детермінованими). Економічний розвиток визначає, перед усім, можливість укрупнення суспільних структур і спеціалізацію системи управління. Вони, своєю чергою, сприяють подальшому росту виробництва. Нормативне ж регулювання відображає зміни, які відбуваються, і в певним чином сприяє удосконаленню суспільних відносин і формальному закріпленню тих з них, що відображають інтереси всього суспільства чи панівного класу.

Паралельно з вказаними процесами йде утворення і структуризація класів, приймаючих різні форми у залежності від способу виробництва, що виникає в залежності від переважаючих форм власності на землю і засоби виробництва.

Отже, можна зробити висновок про те, що держава може виникнути тільки тоді, коли суспільство досягло певного рівня економічного розвитку, який би дозволив утримувати державний апарат. Виходячи з цього твердження, можна припустити, що, мабуть, не є випадковим початкове виникнення держави в епоху бронзи, а в Південній Європі – пізніше, в епоху заліза.

На цих двох етапах розвитку цивілізаційних, державно-правових відношень, зупинимось докладніше. Сучасна наука відокремила два шляхи виникнення держави – західний та східний. Ці терміни фактично є дуже умовними, оскільки «західний» шлях характерний тільки для Європи, у всій же решті регіонів світу держави виникали на основі «східного» типу. Складність та неоднозначність конкретно-історичних процесів формування держави детермінували різні точки зору в науці на пояснення універсальних причин її появи. Тим не менш, шляхи виникнення держави, рішучою мірою, залежали тільки від того, чи відбулося розкладання сільської громади чи вона зберегалася. Своєю чергою, такий процес розкладання визначався тими конкретними умовами, в яких знаходилося суспільне виробництво. Так, необхідність здійснення іригаційних робіт у Стародавньому Єгипті та Міжріччі обумовило збереження громад та суспільних форм власності на землю. В кінцевому рахунку, це приводило до фактичної появи єдиної державної власності. Аналогічним чином виникали східні, азіатські типи держави. Розклад ж громад визначався можливістю успішної обробки землі самостійно, однією родиною, що тягло за собою появу приватної власності. Отже, так виникали передумови для утворення рабовласницької чи феодальної держави західного типу.

Новий державний апарат формувався з апарату управління первісного суспільства. Тому влада неминує опинялася в руках родоплемінної верхівки чи верхівки правлячого класу, з якої утворювалася відокремлена соціальна група, чиновницька, бюрократична структура, що здійснювала експлуатацію інших членів громади.

Отже, ми вважаємо правими тих мислителів, які вважали, що безпосередньою причиною виникнення держави був розкол суспільства на класи з непримиренними протиріччями. Так, наприклад, у своїй роботі «Держава та революція», яка була оприлюднена у 1917 році, В. І. Ленін писав наступне: «Держава є продуктом та проявом непримиренності класових протиріч. Держава виникає там, тоді і остільки, де, коли і оскільки класові протиріччя об'єктивно не можуть бути примирені. І напрооти: існування держави доказує, що класові протиріччя непримиренні» [1, с. 5].

Розглянемо більш детально особливості азійського та західного шляху виникнення держави.

1. Азійський шлях.

Найдревніші держави світу виникли десь 5 тисяч років тому, в долинах рік Нілу, Тигру та Євфрату, Інду, Гангу, Янцзи, – тобто у зонах зрошуваного землеробства, що дозволяло різко підвищити врожайність та продуктивність праці. Саме в цих районах вперше було створено умови для виникнення державності. З'явилася матеріальна база для утримання апарату управління, який, з одного боку, нічого не виробляв, але, з іншого боку, – є об'єктивно необхідним для успішного розвитку суспільства. Зрошуване землеробство потребувало здійснення великого об'єму робіт. Для будівництва каналів, дамб та інших іригаційних споруд, підтримування їх у робочому стані, розширення іригаційних мереж, потребувалися значні зусилля великої кількості людей. Все це визначало об'єктивну необхідність об'єднання громад під єдиним началом та централізованого управління, оскільки об'єм громадських робіт істотно перевищував можливості окремих родоплеменних утворень. Разом з тим, все це обумовило зберігання сільських громад та суспільної форми власності на землю, як основного засобу виробництва.

У той же час, поряд з розвитком економіки, відбуваються і соціальні зміни. Хоча в нових умовах діють колишні методи привласнення і розподілу виробленої продукції, але все вироблене узагальнюється, а потім перерозподіляється вождями та старійшинами, до яких пізніше приєдналися служителі культури. В руках цих груп концентрується суспільне надбання. Виникає родоплеменна знать і таке соціальне явище, як «влада – власність», суть якого полягає у розпорядженні суспільною власністю в силу знаходження на певній посаді. Залишаючи посаду, людина втрачає цю можливість. Саме тому спеціалізація функцій управління призводить до підвищення її ролі, поступово збільшуючи долю родоплеменної знаті в процесі розподілу суспільного продукту. Тотальна залежність всієї решти населення від волі вождів та старійшин включала в себе, перед усім, економічний компонент. Отже, управляти становилося вигідним. Існуюча вибірність осіб, що управляли, становилася все більш формальною. Всі перераховані фактори привели до подальшого закріплення посад за певними особами, а потім і до появи успадкування таких посад. Поступово родоплеменна знать перетворилася у відокремлену соціальну групу, яка здійснювала розпорядчі функції. Ця група все більше віддалялася від інших членів суспільства, набуваючи власних інтересів, які часто-густо не співпадали з інтересами іншої його частини.

Східний чи азійський шлях формування державності відрізнявся від західного шляху, перед усім тим, що політичне володарювання там виникло на основі відправлення якої-небудь громадської функції, громадської посади. В рамках громади основним призначенням влади ставало і управління особливими резервними фондами, в яких концентрувалася більша частина суспільного, надлишкового продукту. Це призводило до відокремлення всередині громади особливої групи посадових осіб, виконуючих функції громадських управлінців, адміністраторів і контролерів. Нерідко адміністративні функції поєднувалися з повноваженнями щодо відправлення культів. Діючи подібним чином, витягуючи із свого положення низку вигод та переваг, громадські адміністратори були дуже зацікавлені у закріпленні за собою цього статусу, й тому прагнули зробити свої посади спадковими. Прогресуючі тенденції у даній сфері поступово перетворили громадське чиновництво у привілейовану, замкнуту соціальну групу. Ця група стала найважливішим елементом державного апарату, що почав складатися. У цих регіонах влада набувала характер деспотії. За визначенням Арістотеля, яке він дав у книзі «Політика»,

«тиранія – це монархічна влада, яка має на увазі переваги одного правителя... Тиранія, як ми казали, є деспотична монархія в області політичного спілкування» [2].

Звідси ми можемо зробити висновок про те, що однією з головних передумов державного будівництва і утворення класів східного типу, стало використання адміністративними, владними прошарками і групами апарату управління, що склався, контролю над економічними, політичними та військовими функціями суспільства.

Адміністративно-державні структури, поява яких була обумовлена економічною необхідністю, у темпоральному розумінні склалися до того, як виникла приватна власність на основний засіб виробництва стародавнього світу – землю. На протязі сторіч деспотична держава була не тільки основним знаряддям класового гніту, але і сама слугувала джерелом класоутворення, виникнення різних, привілейованих груп і прошарків. На Сході узурпувалися не засоби виробництва, а люди та функції управління.

Базисну основу економіки стародавніх держав східного типу становили державна та суспільна форма власності. Поряд з ними існувала і приватна власність на землю, житло, майно та рабів. Однак приватна власність, завдяки своїй незначній частці, не робила істотного впливу на загальну структуру економіки. Вирішальний вклад в суспільне виробництво вносився працею номінально вільних членів громади. До того ж приватний характер власності був дуже умовний, оскільки чиновник, наприклад, з втратою своєї посади, втрачав майно, а нерідко і життя. Не здійснювала серйозного впливу на загальну картину економіки й приватна власність інших соціальних груп населення – купців та ремісників. Власність даних категорій, як і її власники, знаходилися під нероздільною владою правителя. До того ж, власність купців не була пов'язана зі сферою виробництва надлишкового продукту, а відносилася до сфери перерозподілу. Своєю чергою, загальний внесок у соціальне виробництво з боку ремісників, що мешкали в основному у містах, був неістотним, і значно поступався громадським виробникам інших видів продукції.

Поступово масштаб кооперації колективної трудової діяльності поширювався. Зачатки державної влади, що народилися ще в родоплемінних громадах, стали перетворюватись в органи управління та контролю над громадським надбанням, що, у залежності від діапазону економічних цілей, укладалися в мікро чи макро держави, з'єднані силою централізованої влади. Авторитет влади був достатньо високим, бо всі досягнення у господарській діяльності пояснювалися виключно її здібностями до організації процесу. Насаджувалася ідея про прагнення та вміння влади діяти в загальносоціальних інтересах для досягнення мети загального блага. Примус незгодних елементів суспільства також офарбовувався в ідеологічні тони. Таке траплялося, перед усім, у релігійних формах сакралізації влади. Жерці відстоювали концепцію теократичного походження влади. Отже, правитель виступав носієм та виразником Божої волі, посередником між Богом та людьми.

У підсумку описаних нами соціально-економічних трансформацій виникла пірамідальна структура управління суспільством і державою. Вищу верхню позицію в ній займав монарх-деспот, що виник замість вождя та не був обмежений ніякими законами; на ступінь нижче нього стояли його найближчі радники-візири, що прийшли на зміну ради старійшин і вождів; далі – чиновники більш низького рангу і т.д. В основі управлінської піраміди знаходилася сільськогосподарська громада, що, по-перше, володіла мінімальним набором (кадастром) прав і свобод; по-друге, втратила родовий характер; по-третє, до неї примикали також купці та ремісники. Земля, як основний засіб виробництва, формально знаходилась у власності громад. Номінально громадяни рахувалися вільними. Однак фактично особистість та життя всіх підданих стали державною власністю. Всі члени суспільства опинилися у безроздільній владі держави, з її всесильним бюрократично-чиновницьким апаратом, на чолі з абсолютним монархом.

У той же час, східні держави, у деяких своїх основних рисах, істотно відрізнялися одна від одної. Так, наприклад, у Стародавньому Китаї рабство носило суто локальний характер, з притаманними йому домашніми, сімейними рисами. В інших державах східного типу, таких як Єгипет, було напроти, багато рабів. Вони, поряд з вільними членами громади – общинниками, вносили рішучий внесок в економічний розвиток держави. Однак, на відмінність від європейського, античного рабства, заснованого на приватній власності, раби Стародавнього

Єгипту, у своїй переважній більшості, були власністю фараона, який уособлював державу, чи власністю культових установ.

Разом з тим, усі східні держави мали значно більше спільного, ніж різного. Їх спільність, однаковість була у головному. Всі вони були абсолютними монархіями, деспотіями; володіли міцним чиновницьким апаратом; в основі їх економіки лежала державна форма власності на основні засоби виробництва, а приватна власність грала незначну роль.

Ґрунтуючись на викладеному матеріалі, можна зробити наступні висновки:

а) держави східного типу виникли в результаті поступового переростання первісного, родоплемінного суспільства, в більш досконалішу структуру.

б) в ході змінення масштабу діяльності, виникла потреба в здійсненні грандіозних іригаційних робіт для розвитку зрошеного землеробства;

в) реалізація цих задач об'єктивно викликала необхідність об'єднання значних людських мас і великих територій;

г) для керівництва роботами і людськими масами був необхідний єдиний, централізований апарат;

д) державний апарат виник з апарату управління родоплемінних об'єднань. Відокремлюючись від суспільства, державний апарат ставав багато в чому протилежним йому за своїми інтересами, поступово відокремлювався від іншого суспільства, перетворюючись у пануючий клас, який експлуатував працю членів громади – общинників.

Східне суспільство було архіконсервативним, застійним, стагнаційним. На протязі сторіч воно практично не розвивалося. Так, наприклад, держава у Китаї виникла декількома сторіччями раніше, ніж у Стародавніх Греції та Римі. І, хоча у Китаї мали місце істотні соціальні потрясіння, до яких відносяться іноземні завоювання, селянські повстання і тому подібні події, – вони, однак, приводили лише до зміни царюючих династій. Саме ж китайське суспільство, аж до початку ХХ сторіччя, залишалося майже незмінним.

2. Західний шлях виникнення держави

На відмінність від східного шляху розвитку держави, що мав універсальний характер, шлях західний був явищем, свого роду, унікальним. При цьому унікальність західного шляху розвитку не завадила йому стати «локомотивом історії». Саме європейські держави, а точніше західне суспільство, в короткий історичний строк обігнали у своєму розвитку східні держави, що виникли значно раніше. І це, в рішучий мірі, визначило весь хід людського прогресу та світової історії.

Провідним державотворчим фактором на території Європи було, як і у всьому іншому світі, розділення суспільства на класи. Своєю чергою, це обумовлювалося тим, що на стадії існування протодержави або т. зв. Chiefdom [3], формою якого була «військова демократія», відбувалося інтенсивне формування приватної власності на землю та на інші засоби виробництва, до числа яких входили, в тому числі, худоба та раби [2].

Найбільш характерним прикладом подібної послідовності факторів при утворенні держави виступають Стародавні Афіни. У даному випадку держава розвинулася, частково перетворюючи органи управління родового устрою, частково витісняючи їх шляхом впровадження нових органів та методів управління. Це привело у підсумку до поступової їх заміни державними органами влади. Як результат місце озброєного народу зайняла озброєна публічна влада, відчужена від нього та готова виступити проти народу. Інтереси нової влади вже апіорі не співпадали з інтересами всього суспільства.

Диференціація матеріального стану общинників спостерігалася вже на ранньому етапі розпаду общинного ладу. Саме тоді стала формуватися економічна нерівність. Аристократи, до числа яких відносилися військові, спортивні герої, відомі майстри мистецтв, басилевси, володіли більшими наділами землі, більшою кількістю рабів, худоби, знаряддями праці, ніж рядові члени громади. У той період розвитку Афінської держави почали видозмінюватися і виробничі відносини. Поряд з рабством, коли раби не були основною виробничою силою, а використовувалися, в основному, як домашня прислуга, в Афінах почала практикуватися наймана праця безнадільних общинників. У міру розвитку приватної власності все помітніше став

зростати вплив однієї економічно сильної групи, що прагнула послабити роль народного зібрання. То була група басилевса, який виступав військовим начальником, верховним жерцем, верховним суддею. Ця група прагнула передати владу своїм представникам. Позначилися конфлікти поміж спадковою аристократією і масами, що приймали іноді дуже гострі форми. Становище посилювалося також боротьбою за владу зі сторони іншої групи власників приватної власності, нажитою морським грабунком і торгівлею. У підсумку найбільш багаті власники зайняли всі відповідальні державні посади, і панування родової знаті було ліквідовано.

Отже, генезис Афіньської держави характерний тим, що держава виникла, виросла і розвинулася безпосередньо, і, перед усім, з класових антагонізмів. Приватна власність, що стала поступово формуватися, була базою, фундаментом для затвердження економічного володарювання заможних класів. Своєю чергою, дана обставина дозволила представникам знаті опанувати інститути публічної влади і використовувати їх для захисту своїх інтересів. Більшість теоретиків держави та права визначають виникнення Афін, як класичну форму виникнення державності.

У Стародавній Спарті особливості виникнення держави були детерміновані низкою інших, суто індивідуальних обставин. Спартанська громада, здійснюючи загарбницькі війни зі своїми сусідами, завоювала відповідні території, населення яких було звернено в рабство. Однак полонені стали рабами общинними, а не особистими рабами-ілотами, і чисельність таких багаторазово перевищувала чисельність самих спартанців. Виникла гостра необхідність в управлінні масами общинних рабів. Вимагалось утримувати їх у підпорядкуванні, а дана потреба об'єктивно стимулювала створення нових органів влади, нового апарату. Разом з тим прагнення правителів Стародавньої Спарты не допустити майнової нерівності, а, отже, і соціальної напруги, – призвело до недопущення приватної власності на рабів і на землю. Земля залишалась у державній власності і ділилася на рівні ділянки відповідно до кількості повноправних мешканців. Для правителів міста-держави постійною була також і загроза повстання рабів-ілотів. Ці обставини привели до того, що Спарта стала аристократичною республікою, з дуже жорсткими методами управління, що, з одного боку, мали терористичні ознаки, а з іншого, – зберегли значні пережитки первіснообщинного устрою. Жорсткість режиму, що проводив політику зрівняльності доходів громадян, сприяла стабільності громадського життя. Однак консервація існуючих порядків не давала можливості виникнення тій соціальній силі, яка б могла прискорити остаточну ліквідацію залишків родоплемінної організації.

У Стародавньому Римі процес формування класів і виникнення держави з цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних обставин гальмувався. Перехідний період від родоплемінної структури управління до держави розтягнувся на сторіччя. 200 років тільки тривала боротьба між двома групами вільних членів римського родоплемінного суспільства. Простолюдності-плебеї змушували патриціїв-аристократів робити в їх інтересах одну поступку за іншою. Підсумком цих поступок-перемог стало те, що суспільна організація Риму набула значну долю демократичності. Так, наприклад, затвердилась рівноправність всіх вільних громадян, закріпився принцип, згідно з яким будь-який громадянин був одночасно землеробом та воїном, встановилось і вагоме соціально-політичне значення сільських громад, що назавжди залишилися власниками громадської землі. Всі перераховані фактори сповільнювали розвиток майнової та соціальної нерівності у суспільстві вільних громадян. Через те був відсутній головний фактор класоутворення, що в інших умовах сприяв формуванню приватної власності.

Становище якісно змінилось лише в кінці II сторіччя до н.е., з початком масового обезземелення селян-общинників. Була і інша причина змін. Агресивна, завойовницька зовнішня політика, яку проводив Рим, призвела до того, що в міських та селищних місцевостях накопичилась дуже велика маса рабів. Римська родина, що традиційно і децентралізовано виконувала функцію придушення та утримання у покорі невільного населення, опинилась не в змозі цю функцію далі здійснювати. Ілюстрацією до цього може слугувати наступні фактологічні дані. У період між II сторіччям до нової ери і II сторіччям нової ери з 60–70 мільйонів населення всієї Римської імперії повноправних, вільних громадян нараховувалось не більш 2 мільйонів, тобто біля 3% від загальної кількості [4]. В таких умовах саме необхідність упокорення зіткнув

поміж різними соціальними групами величезної імперії, утримання у покорі підвладних, залежних та експлуатованих народів, привела до утворення потужної державної машини у II сторіччі до н. е.

Отже, у своїх головних та основних передумовах, процес державотворення у Римі був ідентичний аналогічному процесу в Афінах. Розклад родоплемінних структур йшов тим же шляхом, що і в Греції. Так само, як і у Греції, економічно пануюча група поступово захопила владний Олімп, формуючи відповідні органи державної влади. Однак, на відмінність від Афін, у Римі в ці процеси рішуче втрутилася третя група населення – плебеї. До них відносились представники багаточисельних племен, що населяли імперію. Ця категорія населення була особисто вільна і не мала римського походження. У той же час, плебеї володіли значними торговими ресурсами і промисловим потенціалом. Економічна могутність плебеїв зміцнилася та зросла. Це, своєю чергою, привело їх до довгої боротьби проти родової римської аристократії – патриціїв. Поглиблення майнової диференціації посилювало процес класоутворення в римському суспільстві, стимулювало розкладання родоплемінного устрою, і фактично стало прискорювачом процесу утворення Римської держави.

Деяко іншим шляхом йшло становлення Франкської держави. Території, де жили германські племена, тривалий час були об'єктом римської експансії. Полонені германці масами відправлялися до Риму як раби. Саме місцеположення германців, що жили поруч з могутнім сусідом, сприяло прискореній ломці його патріархального устрою. Ці ж природні умови до певного моменту утворювали можливість для деякого розвитку продуктивних сил у рамках родового суспільства. Однак рабовласництво, у тому вигляді, у якому воно існувало у Середземномор'ї, було германцям економічно не вигідним. Бідні общинники та ті, хто розорився, потрапляли в економічну залежність від багатих, але не в рабство, що сприяло довгому збереженню колективної форми хазяювання. Військовий, напівкочовий спосіб життя накладав свій відбиток на потреби та технологію ведення землеробства, сприяв збереженню колективної форми громадсько-господарчої організації, в умовах якої рабам не було місця. Майнова диференціація і соціальне розшарування поступово привели германські племена до формування протофеодального суспільства.

Завоювання франками значних територій Римської імперії не привело їх на ранньому етапі до якісних змін у політико-соціальній сфері. Навпаки, територіальні придбання зі всією очевидністю продемонстрували неспроможність родоплемінного устрою забезпечити панування на захоплених землях. Дана обставина прискорила утворення держави ранньофеодального типу. У той же час, територіальні захоплення, знайомство значних мас варварських германських племен з високою культурою Риму, привели до руйнування рабовласницьких порядків і прискорили перехід до феодалізму на території колишньої Римської імперії.

Виникнення феодальної держави франків зі структур первіснообщинного устрою не є одиничним. Таким же шляхом йшов розвиток і багатьох інших держав на території Європи, наприклад, Стародавньої Русі, Ірландії тощо.

3. Виникнення держав у Африці

Для повноти та об'єктивності висвітлення даної тематики, відмітимо деякі особливості формування держав на Африканському континенті.

Сучасна африканістика відмічає розбіжність за часом формування процесів державоґенезу та класоґенезу. У низці регіонів, в результаті специфічного поєднання внутрішніх та зовнішніх факторів, відбувалася монополізація суспільної функції. Декілька пізніше розпочало намічатись утворення класів, тобто політоґенез випереджав класоґенез. Цей період розвитку суттєво відрізняється від періоду вождізму, як принципу організації влади в племінних об'єднаннях [5].

Були присутні і значні відмінності даного періоду від формування зрілої держави, що стало підставою для виділення нового етапу становлення державності – епохи ранньої держави. Дослідники-африканісти вказують на деякі особливості епохи ранньої держави в Африці, що відрізняють її від східного типу держави – деспотії. Одна з основних особливостей полягає в тому,

що у африканських племен верховна влада була не спадкова, а вибірно-спадкова. Тобто, система управління будувалася на геронтократичному принципі для нижчих рівнів, і на мерітократичному (аристократичному) принципі для більш високих рівнів влади [6]. Крім того, правителі ранніх держав Африки були пов'язані системою обмежень в пересуванні, в контактах з населенням. Такі обмеження стали наслідком бажань зберегти уявлення про сакральність влади, про таїнство у прийнятті важливіших рішень. Дана мотивація стане зрозумілою, якщо мати на увазі існування певної протидії їх владі в особі ради представників родової знаті.

В цілому ж, в Африці, як і в інших регіонах Землі, йшов поступовий процес монополізації общинною верхівкою функцій колективного управління. Отже, можемо зробити висновок про те, що зародження держави, при відсутності приватної власності на основні засоби виробництва і розділення суспільства на класи, є типовим і визначальним в становленні державності в Африці. Природний перебіг цього неквапливого процесу був порушений колонізацією материка.

Із всього викладеного, можна зробити наступні узагальнення про основні причини появи держави:

а) ускладнилися суспільні відносини у зв'язку з розвитком процесу виробництва. Удосконалювалися агротехнічні прийоми обробки землі, збільшувалася продуктивність праці, з'явилися нові галузі суспільного виробництва, тваринництво стало витіснити зайняття полюванням, відбулося розділення праці, змінилися умови розподілу суспільного продукту, відокремилися та укрупнилися соціальні структури, що не брали участь в процесах суспільного і матеріального виробництва, намітилося зростання чисельності населення, що проживало на певній території. В нових умовах старий апарат управління не міг забезпечити успішного керівництва цими процесами. Тому об'єктивно виникла необхідність удосконалення управління суспільством.

б) зрештуване землеробство вимагало будівництва каналів, іригаційних споруд, водопідйомників та підтримування їх у робочому стані. Необхідність організації великих громадських робіт з участю великих груп людей, породила суспільний запит на централізацію процесу управління.

в) розкладання первісного суспільства неминуче призводило до соціального розшарування, до появи багатих і бідних, виникнення експлуатації меншістю більшості. Поява соціальних антагонізмів і супротив експлуатованих прошарків населення вимагали можновладців примушувати найбідніші класи до покори та пригнічувати супротив.

г) новий правопорядок, який був введений правлячими класами, забезпечував функціонування суспільного виробництва, соціальну стійкість суспільства, його стабільність, у тому числі і по відношенню до зовнішнього впливу сусідніх держав чи племен. Для підтримання правопорядку, який включав вимоги неухильного дотримання чи виконання норм права, що тільки зароджувалося, всіма членами суспільства, в тому числі й тими, що сприймалися ними, як такі, що не відповідаючи їх інтересам, – необхідно було застосовувати різні заходи впливу, у тому числі і примусові.

д) для підготовки і ведення війн держава має більші можливості, ніж первісне суспільство. Накопичення суспільного надбання надавало можливості нападу на сусідні племена та держави. Пограбування сусідів, захоплення цінностей, худоби, рабів, стягування з поневолених племен данини, збагачувало військову і політичну верхівку суспільства.

В більшості випадків вказані причини діяли сукупно, в різних поєднаннях. При цьому в різних історичних, соціальних, географічних, природних, демографічних умовах головними, вирішальними факторами могли стати ті чи інші, з наведених нами факторів. Так, наприклад, для більшості східних держав найбільше значення мала необхідність удосконалення управління і організації великих громадських робіт. Навпаки, для виникнення Афінської та Римської держав значну роль грали процеси класоутворення та необхідність придушення експлуатованих класів.

Однак, на наш погляд, дійсно науковий розгляд процесу виникнення та розвитку держави і права є неможливим без первинного аналізу наукових праць видатного німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля, – бо безспірним видається той факт, що найбільший науковий потенціал з державогенезу та класогенезу міститься у класичних працях видатних мислителів та філософів.

Треба наголосити на тому, що саме праці Гегеля займають особливе місце в дослідженні даної тематики. Тому, обґрунтовано уявляється, що без короткого аналізу його філософської, політико-правової точки зору, розкриття причинно-наслідкових зв'язків державно-правових взаємовідносин було б не повним.

У своїй фундаментальній роботі «Філософія права» [7] Гегель, по суті, розмежував такі поняття, як «громадянське суспільство» і «державна». На думку професора Б. Маньковського, саме Гегель прийшов до висновку про те, що англійське та французьке тлумачення терміну «державна», по суті своєї є помилковою. Свої висновки Гегель зробив на основі аналізу наукових праць відомих спеціалістів в області політичної економії. Проаналізувавши і узагальнивши договірні теорії про громадянське суспільство, викладені у працях англійських та французьких філософів XVIII ст., а також висновки Адама Сміта і Давида Рикардо, німецький філософ зробив висновок про те, що його попередники рахували державою якусь систему, що у дійсності державою не була. Скоріше за все, то було громадянське суспільство, створене, як система певних міжособистісних, соціально-економічних відносин. Гегель виходив з переконання в тому, що внутрішньосуспільні відносини визначаються матеріальними інтересами або системою потреб, які існують у системі розподілення праці та різними засобами задоволення цих потреб [8]. Філософ виклав свою думку наступним чином: «Громадянське суспільство створено, втім, лише у сучасному світі, який всім визначенням ідеї надає їй право» [7]. І далі він виділяє три основні якості громадянського суспільства:

- а) система потреб;
- б) відправлення правосуддя;
- в) поліція та корпорації [7].

Філософ виявляє в структурі громадянського суспільства наступні три стани:

- 1) субстанціональний стан (землевласники – дворяни та селяни);
- 2) промисловий стан (фабриканти, торговці, ремісники);
- 3) загальний стан (чиновники) [7].

Саме з даним твердженням не згоден був професор А. Дворцов. За його думкою в цьому і є корінна відмінність поглядів Гегеля від інших концепцій, що піднімали державу над правом, відкидали будь-яке правове обмеження державної влади та саму ідею правової держави [9].

У той же час професор А. Піонтковський звертав увагу і на інший аспект творчості Гегеля. Саме Гегель не тільки проголошував державу способом реалізації, здійснення свободи, але й називав її «ходом Бога в матеріальному світі». Звідси слідує, як стверджував Гегель, що будь-який революційний виступ проти існуючої держави повинен бути оголошеним виступом проти самого Господа Бога [10].

У Гегеля свобода, право, справедливість можуть діяти лише у державі [7]. Але з цим положенням сперечався відомий правник академік В. С. Нерсисянц. Він, зокрема, вказував, що багато хто з народів вбачали за змістом терміну «право» значення «правда». Слово «право» на латині, англійською та німецькою мовами, звучать аналогічно [11].

Отже, громадянське суспільство представляється сферою реалізації особливих, приватних цілей та інтересів окремої особи. В реальності громадянське суспільство представляє собою антагоністичне суспільство, що роздирається суперечливими інтересами. В ньому ведеться, по суті, війна всіх проти всіх. Розвиток громадянського суспільства бачиться у досягненні такої єдності, в рамках якої протилежності розуму, їх моменти особливостей і загальності, свободи приватної особи і цілого суспільства, визнані та розгорнуті в їх сукупній могутності. Подібного способу здійснення не було ані в античних державах, ані в «ідеальній державі» Платона, ані у часи феодалізму.

Висновки. Резюмуючи викладене вище, можна зазначити наступне:

- даний час є часом кардинальних трансформацій у сфері утворення та відбудови нових держав, бо у кожному випадку цей процес є унікальним. Але закони та передумови державотворення виступають як універсальні регулятори цього складного і суперечливого процесу;

- науковий та історичний багаж, який залишили нам видатні вчені минулого, може бути

дуже корисним у сучасній епосі. Бо нове, як відомо, це добре забуте старе. Ще цар Соломон говорив з цього приводу: «Що було, то і буде, і що трапилося, то і буде траплятися, і немає нічого нового під сонцем» [12, с. 61].

Список використаних джерел

1. Ленін В.І. Держава і революція. Відень: Гурток соціалістів, 1920 . 112 с. URL: https://hromadlib.files.wordpress.com/2019/02/lenin_1920_derzhava.pdf
2. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239с.
3. Chieftdom (англ.). «Chief» – начальник, «dom» – володіння, панування; ср. «kingdom» – королівство.
4. Beard M. A History of Ancient Rome. Bevin Way; London: 2015. URL: https://www.academia.edu/37825909/A_History_of_Ancient_Rome_Mary_Beard
5. Shillington, Kevin (2005). *History of Africa* (Revised 2nd ed.). New York City: Palgrave Macmillan
6. Buttner T. *Geschichte Afrikas von den Anfängen bis zur Gegenwart* Akademie-Verlag. Berlin, 1976. 250 p.
7. Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
8. Кисельов О. Гегель // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 129 с.
9. Георг Вільгельм Фрідріх Гегель: біографія. URL: <http://www.people.su/ua/26976>
10. Галас В.І., Попович Т.П. Гегелівське розуміння права у контексті його філософської системи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Вип. 42. С. 247-252. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.42.pdf>
11. Гегель. *Рассел Бертран. Історія західної філософії*. Київ: Основи, 1995. С. 599-650. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus12.htm>
12. Пять Мегилот и Гагада шел Песах. Єрусалим: Видавництво Шамір, 1998. 167 с.

GENERAL REGULATIONS OF THE ASIAN, WESTERN AND AFRICAN WAYS OF STATE EMERGENCE

Boris A. Barabash, Candidate of Law Science, The adviser of the president Ukrainian Union of Industrialists and Businessmen (Ukraine).

E-mail: borisbarabash1958@gmail.com

DOI: 10.32342/2709-6408-2023-1-6-1

Key words: state, philosophy, theory of the state and law, theories of the origin of the state.

In this article, the author made an attempt to reveal the general laws of the emergence of the state and considered three theories (Asian, Western and African) that are known to modern science. For this purpose, an analysis of classical sources was carried out, which is always important and useful. After all, it is the analysis of philosophical works devoted to the emergence of states that is special in this context, because it is this approach that gives modern science the opportunity to compare its research with the highest level of world scientific thought.

It is proven that outstanding philosophers and legal scholars devoted many scientific works to the study of the problem of the emergence of the state and law. However, it should be noted that the modern world treats such fundamental works somewhat superficially. It is believed that the trends inherent in the modern stage of the development of civilization, with their speed and multi-level globalization, make the philosophical heritage either unnecessary or not relevant. The author's position is based on the fact that such a point of view has nothing to do with the scientific approach - because, as is known, new things appear only on the basis of old knowledge and experience. After all, even King Solomon said about this: "What has been, will be, and what happened, will happen, and

there is nothing new under the sun. It happens that a person will say: "Look, this is new!" - and it was already before, before us." So, the scientific novelty of the article lies in the fact that the author examines the scientific and philosophical aspects of the emergence of the state from new positions. Therefore, various sources of references, an original view of the problem can become interesting and useful for the reader and researcher. At the same time, the complex of knowledge about the emergence of the state is not limited to the material presented by the author, because it is limitless. But it is very important to consider the main theories and trends outlined in the article. They can provide an impetus for solving modern problems and respond to the challenges of the times.

References

1. Lenin, V.I. (1920). *Derzhava i revoliutsiia* [State and revolution]. Vienna, Circle of Socialists. 112 p. Available at: https://hromadalib.files.wordpress.com/2019/02/lenin_1920_derzhava.pdf
2. Aristotel (2000). *Polityka* [Politics]. Kyiv, Basics Publ., 239 p.
3. Chieftdom (anhl.). «Chief» – nachalnyk, «dom» – vladenye, hospodstvo; sr. «kingdom» – korolevstvo.
4. Beard, M. A History of Ancient Rome. Bevin Way; London: 2015. Available at: https://www.academia.edu/37825909/A_History_of_Ancient_Rome_Mary_Beard
5. Shillington, Kevin (2005). *History of Africa* (Revised 2nd ed.). New York City: Palgrave Macmillan
6. Buttner T. Geschichte Afrikas von den Anfängen bis zur Gegenwart Akademie-Verlag. Berlin, 1976. 250 p.
7. Hehel, Georg Vilhelm Fridrikh (2000). *Osnovy filosofii prava, abo Pryrodne pravo i derzhavoznavstvo* [Fundamentals of the philosophy of law, or Natural law and political science]. Kyiv, Univers Publ., 336 p.
8. Hehel (2011). *Politychna entsyklopediia* [Political Encyclopedia]. Kyiv, Parliament Publishing House, 129 p.
9. Heorh Vilhelm Fridrikh Hehel. *Biohrafiiia* [Biography]. Available at: <http://www.people.su/ua/26976>
10. Halas, V.I., Popovych, T.P. (2017). *Hehelivske rozuminnia prava u konteksti yoho filosofskoi systemy* [Hegel's understanding of law in the context of his philosophical system]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii Pravo* [Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Law series]. Vol. 42, pp. 247-252. Available at: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.42.pdf>
11. Hehel. Russel Bertran (1995). *Istoriia zakhidnoi filosofii* [History of Western philosophy]. Kyiv, Osnovy Publ., pp. 599-650. Available at: <http://litopys.org.ua/russel/rus12.htm>
12. *Piat Mehylot y Hagada shel Pesakh* (1998). [Five Megilot and Hagada shel Pesach]. Yerusalym, Shamyry, 167 p.

Одержано 22.05.2023.